

Randland

Figuur 1 Mate van verstedelijking Nederlandse arbeidsmarkregio's (bron: UWV)

Nederland is een land met twee gezichten: dat van de Randstad en dat van het Randland. Het eerste gezicht is dominant aanwezig, het tweede wordt minder opgemerkt. De dominantie van de Randstad op het gebied van economie, politiek, cultuur en sociale diversiteit impliceert dat het omliggende gebied slechts lijdzaam volgt wat in de Randstad gebeurt: volgregio's kortom, met de Randstad als motor. In het Nederlandse Randland vinden echter ook ontwikkelingen plaats die innovaties teweeg kunnen brengen. Welke alternatieve beschrijving is er om de eigen dynamiek van randlandlijke gebieden te typeren? Wat kenmerkt de dynamiek in Randland Limburg, Groningen en Zeeland?

Ondanks de verbijsterende groei van stedelijke gebieden over de hele wereld en ook in Europa, is er toch alle reden om de ontwikkelingen in het Randland eens goed in de spotlight te zetten. Het is wat betreft demografische veranderingen een voorloper van de dynamiek die in Nederland op grotere schaal zal plaatsvinden. Maar vooralsnog bepaalt de stad als motor de landelijke debatten en beleidsprogramma's. Het zijn agenda's waarin economische groei, bevolkingsgroei en leefbaarheid centraal staan. De Voogd (2015) geeft een overzicht van de verschillende posities die beleidsmakers en wetenschappers over de toenemende ruimtelijke ongelijkheid innemen. Stellingnames over segregatie en de groei van de Randstad worden daarbij nogal eens verengd tot Amsterdam versus de rest van het land. Centraal staat de vraag hoe we in Nederland de voor

de economische groei noodzakelijk geachte nabijheid kunnen organiseren. In Agenda Stad draait het om de ontwikkeling van een polycentrische metropool die de concurrentie met andere wereldsteden aan kan. De ontwikkeling van een florerend Randland krijgt in de discussies op zijn best een stiefmoederlijke behandeling.

De wetenschappelijke literatuur schenkt vanouds veel aandacht aan stedelijke groei. Al aan het begin van de vorige eeuw legden sociologen zoals Georg Simmel en Max Weber of de Chicago School de basis voor een begrippenkader om groei, sociale ongelijkheid en de dynamiek van het stedelijk leven te beschrijven. Na deze studies volgden andere die groei vooral door de accumulatie van economisch, cultureel en sociaal kapitaal verklaarden. Manuel Castells, Loïc Wacquant

en David Harvey vestigden daarbij de aandacht op de grootstedelijke problematiek van zogenaamde achterstandswijken en armoede aan de ene kant en veiligheid, luxe (woon)plekken en rijkdom aan de andere. Zij lieten niet alleen zien dat de accumulatie van kapitaal in grote steden alsmat doorgaat. Steden concurreren met elkaar én met de regio's eromheen. De grote steden trekken mensen uit het omliggende gebied naar zich toe waardoor ze werkgelegenheid, consumptiegoederen en voorzieningen accumuleren en de omliggende regio's inkrimpen (Lin en Mele, 2005). Sinds de eeuwwisseling staan stedelijke centra op een net andere wijze in de belangstelling, namelijk als aanjager voor de kenniseconomie. Het werk van Richard Florida (2002) is mede debet aan deze switch in perspectief. Eerst toonde hij aan dat het begrip kennis ruimer opgevat moet worden dan alleen de wetenschap zoals deze op universiteiten en in de afdelingen van *Research and Development* van grote bedrijven vorm krijgt. Ook ontwerpers, kunstenaars en professionals in de media (die hij onder andere met creatieve klasse heeft aangeduid) maken de kenniseconomie uit. Hun werk is niet routinematig van aard en moet steeds opnieuw uitgevonden worden. Dat vergt creativiteit. Hij toonde aan dat deze "klasse" zich vooral concentreert in metropolen die zich kenmerken door hun openheid en tolerantie, eigenschappen die de stad van oudsher kent (Zijderveld, 1998). Het perspectief op de stad als dé plek van de creatieve kenniseconomie krijgt vorm en inhoud door tal van denksessies die eraan gewijd worden. In Amsterdam bijvoorbeeld vond een *Breed Beraad* plaats, georganiseerd door de Stichting Forum voor Stedelijke Vernieuwing. Daarin werden de toenemende contrasten tussen de groeidynamiek van de Randstad en het ontbreken hiervan in andere regio's centraal gesteld. In mei 2015 presenteerde het Planbureau voor de Leefomgeving hun publicatie *De stad: magneet, roltrap en spons*. Kernargument is dat het 'metropooldenken' juist plaatsvindt in de universiteitssteden die steeds meer studenten aantrekken en waar jonge gezinnen niet langer wegtrekken naar de suburbs. Deze laatste groep wordt met *young upperclass professional parents* (YUPPS) aangeduid. Zoals de titel

van de publicatie aangeeft is de stad soms een aantrekkelijke verleider, soms een roltrap voor een elders te realiseren carrière en soms een spons waar leemten geabsorbeerd worden door nieuwe initiatieven.

Echter bestaan veel steden die magneet noch roltrap noch spons zijn. Hoewel ze soms kennisinstituten en culturele centra herbergen groeien ze niet maar krimpen ze. Het zijn landelijke noch stedelijke gebieden met vaak weinig naam of faam. Daarom zijn ze ook niet gelijk aan 'het platteland'. Deze gebieden, die we hier het Randland noemen, ontstonden door de uitbreiding van voormalig compacte steden of dorpen. Grootte en gestalte van deze randlandelijke gebieden verschillen van elkaar. Redenen daarvoor liggen in de manier van industrialisatie respectievelijk de-industrialisatie, het ruimtelijke beleid of een wel of niet geplande suburbanisatie. Maar ondanks de verschillen hebben ze volgens Sieverts (1997) een aantal gedeelde eigenschappen. Morfologisch is er geen ordening te ontdekken hoe bebouwde en vrije ruimte elkaar doordringen. Er zijn geen duidelijke zichtlijnen. Ook in de ogen van de bewoners heeft het gebied vaak geen eenduidige identiteit. In het gebied worden functies eerder van elkaar gescheiden dan met elkaar gemengd. Planologisch zijn ze het fysieke resultaat van apart van elkaar genomen beslissingen. De bevolking is er gemiddeld ouder en qua herkomst minder multicultureel dan in stedelijke centra. Kortom, in Randland ontstaan tekorten doordat de structurele groei van arbeidsplaatsen voorbij gaat, net zoals de immigratiestroom van hoogopgeleide en sociaal-cultureel diverse groepen. De indeling in arbeidsmarktregio's die het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen hanteert, schetst een goed beeld van het verschil tussen het Nederlandse Randland en de Randstad (figuur 1). De verst van elkaar verwijderde randlandelijke gebieden Groningen, Limburg en Zeeland hebben ook de drie meest uiteenlopende profielen en thematieken als het gaat om bevolkingsdynamiek. De beschrijving van deze gebieden demonstreert daarmee een gevarieerd palet aan ontwikkelingen rond stedelijke krimp, landelijke krimp en krimp tussen dorp en stad.

‘Bleibeperspektive’

Gezien de herstructurering van de verzorgingsstaat, die in Europese landen zoals Engeland, Duitsland of Nederland op minder structurele subsidiering van economische activiteiten en van economisch niet-actieve inwoners is geënt, worden tekorten in randlandelijke gebieden niet meer vanzelfsprekend gecompenseerd (Wiechmann & Wolff, 2013). Dat betekent dat het Randland op zoek gaat naar mogelijkheden die in regionale en stadssociologische studies met endogeen potentieel wordt aangeduid (Hahne, 1985; Häußermann, 1992). De aspecten van dit potentieel worden uiteenlopend gedefinieerd. Kabisch en Linke (2000) duiden het begrip in hun studie naar de revitalisering van Oost-Duitse plaatsen na de bruinkool afbouw als voorwaarde voor het behalen van ontwikkelingsdoelen binnen een vast omliggende periode. Die voorwaarde is niet alleen afhankelijk van de sociale en economische structuur en ruimtelijke en landschappelijke kwaliteiten (inclusief de soort woningbouw) van de plaats. Ook de manier waarop de gemeentelijke overheid zich opstelt doet ertoe. Hannemann (2004) operationaliseert het begrip als kans voor ontwikkeling. Kansen die zich kunnen voordoen vanwege bepaalde culturele en economische tradities, een gegroeide regionale betekenis van krimpende plaatsen, de constellatie van het lokale actorsysteem en sociaal-culturele competenties van de bewoners. Omdat cultuur altijd gebonden is aan actoren stelt Hannemann (2004) de materiële en immateriële hulpbronnen van de bewoners centraal die deel zijn van het lokale actorsysteem. Zij toont in haar vergelijkende studie van Oost-Duitse krimpende kleine steden aan dat de plaats die er economisch het beste voorstaat over het best functionerende lokale actorsysteem beschikt. Goed functionerend in de zin van een na de hereniging snel ontwikkelde en hechte vertrouwensband tussen actoren. Daarin speelden de vaardigheden van het gemeentebestuur een zeer grote rol. Tevens was in die plaats het aandeel jonge mensen (tot 25 jaar oud) dat weg wil het laagst. Deze plaats lijkt voor hen een Bleibeperspektive te kunnen bieden: een regio die aan de ambitie tegenmoet komt

om vooruit te komen. Kortom, vooruitkomen én blijven in plaats van vooruitkomen door vertrek. Een Bleibeperspektive ontstaat zowel van binnenuit als door het endogeen potentieel dat regio's door hun tradities te bieden hebben. Bijvoorbeeld vormde een aantal jonge musici in de krimpregio Meckenburg-Vorpommern een eigen orkest waardoor zij en andere goede musici een perspectief werd geboden om in de regio werk te vinden. Voorwaarde daarvoor was dat er traditioneel muziekopleidingen aanwezig waren (Schmidt, 2012). Bleibeperspektiven voor inwoners kunnen ook vergroot worden door een mix aan exogene en endogene impulsen, de zogenaamde local buzz: lokale initiatieven die verbonden zijn met de rest van de wereld via samenwerkingsverbanden of het internet, waardoor ontwikkelingen in perifeer gelegen plaatsen mogelijk worden (Bathelt e.a., 2004; Hospers & Reverda, 2012). Wat is dan het endogeen potentieel van het Nederlandse Randland?

Limburg: stedelijke krimp

In Nederland is Parkstad Limburg het voorbeeld bij uitstek van een randlandelijk gebied met stedelijke krimp. Parkstad Limburg kent acht gemeenten met Heerlen als centrumgemeente. De regio telt nu ongeveer 250.000 inwoners en zal binnen maar één generatie in 2040 gekrompen zijn tot ongeveer 200.000 (Etil, 2015). Het heeft weinig zin de dynamiek van dit gebied te beschrijven vanuit het groeiperspectief, zoals geformuleerd in de Demowijzer van 2014. Hierin worden krimpgebieden geanalyseerd op de variabelen beschikbare banen, werkloosheid, investeringen van bedrijven, huizenprijzen, winkels en basisscholen. Het zal weinig opzien baren, dat de conclusies voor Parkstad Limburg steeds negatief uitvallen: het aantal beschikbare banen is minder, de werkloosheid hoger, het investeringsklimaat slechter, de huizenprijzen lager en de winkelleegstand groter. Per saldo een lage score voor Parkstad Limburg. Ergo: krimp, de maat genomen door groei. Dit soort analyses leiden tot weinig inzicht omdat ze alleen maar aangeven wat er niet is in plaats van wat er wel is. Ze hebben weinig oog voor de interne dynamiek van een krimpende regio en de endogene

ontwikkelingen, die daar een rol spelen. Waaruit bestaat die eigen dynamiek van een krimpende stad, dus van Parkstad Limburg?

Allereerst speelt in die dynamiek de demografische ontwikkeling een grote rol: minder mensen, minder jongeren, meer ouderen. Het aantal jongeren neemt af met een kwart en het aantal ouderen neemt toe met 35 procent. In 2040 zal ruim een derde van de bevolking 65 jaar of ouder zijn. Demografisch atypisch in vergelijking met stedelijke regio's. Deze andere demografische ontwikkeling is mede een gevolg van de economische dynamiek in Parkstad Limburg. Economisch heeft de regio gezicht en identiteit gekregen door de mijnbouw en heeft de sluiting daarvan het gebied in de kern geraakt. Het gaat immers om een verstedelijkt en geïndustrialiseerd gebied op basis van een mono-economie van de steenkoolwinning. Steden die snel opkomen en plotseling krimpen hebben vaak een mono-economisch karakter en zijn daardoor bijzonder kwetsbaar: als de goudader opdroogt, is de reden van bestaan en verblijf verdwenen (Oswalt & Rieniets, 2006). De zoektocht naar andere en nieuwe bedrijvigheid, zonder dat de oplossingen voor het oprapen liggen, is een kenmerkende eigenschap van krimpsteden. Daarbij wordt de blik steeds minder gericht op exogene hulp en steeds meer op het eigen tot op dat moment verborgen endogene potentieel.

In Parkstad Limburg zijn de mijnen 'opgeruimd' in een tijdbestek van maar vier jaar. Door deze sloop zijn er gaten gevallen en is er lege ruimte ontstaan in de gebouwde omgeving. Maar niet alleen hierdoor. Naast de economische crisis, het internetwinkelen en het zogenaamde nieuwe werken is krimp hier debet aan. Die leegstand vraagt om een eigen planologie, om reflecties op herbestemming, om een andere kijk op de waarde van de fysiek gebouwde omgeving. Symposia over *The Value of Nothing* (TENT Rotterdam, 2015) zijn in dit verband inspirerend. Ook de pogingen om de krimpende stad te duiden in andere urbane concepten zoals de *Waiting City*, *The Still City* of het concept van de Tussenstad (Sieverts, 2013) zijn

waardevol. Het zijn beelden die ook de ontwikkelingen in Parkstad Limburg van een passend concept kunnen voorzien. Ze laten zien dat krimp geen ramp maar juist aanjager is van fysieke, sociale en culturele innovatie. Parkstad Limburg heeft vanaf 2013 een *Internationale Bauausstellung* (IBA Parkstad, 2013). Het is een oorspronkelijk Duits concept om krimpende gebieden via fysieke interventies een nieuwe sociale en culturele toekomst te geven. Een eerste oproep leverde 292 ideeën. Krimp derhalve als motor van creativiteit: een endogene voorwaarde voor een nieuw ontwikkelperspectief.

Groningen: krimpende dorpen

De provincie Groningen telt ruim 580.000 inwoners en bestaat uit 23 gemeenten. In tegenstelling tot Randland Limburg kenmerkt deze provincie zich door een duidelijke tweedeling tussen een grote, groeiende stad (rond 198.000 inwoners) en omliggende relatief kleine, deels krimpende plaatsen. De stad Groningen vervult bij uitstek een roltrapfunctie. Jongeren komen naar de stad toe voor een opleiding of eerste baan totdat ze 25 zijn. Daarna volgen zij de volgende stappen in hun levensloop elders. In het bijzonder daalt de bevolkingsomvang van de gemeenten De Marne, de Eemsdeltagemeenten en Oost Groningen tot 2040 met respectievelijk 23 procent, 20 procent en 12 procent, volgens de prognose van Primos. Economisch krijgt de provincie vooral gezicht door de aardgaswinning. Deze zorgde in 2013 voor een economische groei van acht procent. Echter, exclusief de aardgaswinning kromp de overige economie met 1,2 procent (CBS 2014). Ondanks dat Groningen als enige provincie economisch fors groeit, is het werkloosheidscijfer, op Flevoland na, het hoogste van heel Nederland (8,5 procent volgens CBS Statline, arbeidsdeelname van maart 2015).

Kijkend naar het endogeen potentieel, vallen een aantal ontwikkelingen op. De krimp gemeenten in Groningen hebben het laatste decennium het thema demografische krimp systematisch onder de aandacht gebracht. Juist door feitelijke informatie over bevolkingsdaling kan de angst voor achteruitgang worden opgevangen

Boerderij Noord Nederland (foto: Sabine Meier)

Delfzijl, Weiwerd (foto: Sabine Meier)

(Hospers en Reverda, 2012). Beleidsmatig reageerden de overheden door het maken van zogenaamde woon- en leefbaarheidsplannen. Doel was om verwachte gevolgen van demografische krimp op ruimtelijke kwaliteit en leegstand, onderwijs of andere basisvoorzieningen in kaart te brengen. In die plannen werd tevens naar een endogeen potentieel gezocht zoals lokale bijzonderheden waardoor een kleinschalige economische groei plaatsvindt. Financieel werd een provinciaal subsidiefonds ingericht, de *Reserve Leefbaarheid Krimpgebieden*, waardoor, vergelijkbaar met de IBA Parkstad, ideeën en initiatieven van onderop worden ondersteund. Bekende projecten zijn *Ulrum 2034*, Sint Jan in Kloosterburen of de buitenwerk- en verblijfsplek Wongema in Hornhuizen. De initiatieven zijn tot stand gekomen door het lokale actorssysteem waarin bewoners, overheden en ondernemers nauw samenwerken.

Tot nu toe is redelijk weinig onderzoek gedaan naar de effecten van zulke samenwerkingen op de Bleibeperspektive van de inwoners. Wel toont een rapport van het Sociaal Cultureel Planbureau dat lokale binding de inzet voor initiatieven en de bereidheid om burens te helpen positief beïnvloed. Omgekeerd vergroot hun inzet de binding met de plaats (Vermeij, 2015). Een andere studie laat zien dat nevenactiviteiten van bewoners van kleine plaatsen in de provincie weliswaar nauwelijks economisch effect hebben maar wel degelijk een bijdrage leveren aan de opbouw van sociaal kapitaal (Markantoni e.a., 2013). Deze en andere studies geven blijk van een endogeen potentieel van Randland Groningen. Maar om de eigen dynamiek beter te kunnen duiden, zou een alternatieve beschrijving van Randland moeten worden ontwikkeld waarin

positieve ontwikkelingen een plek krijgen, zoals het aantal burgerinitiatieven, alternatieve verdienmodellen of concepten voor lokale energieopwekking.

Zeeland: tussen dorp en stad

Zeeland is een deel van Randland dat uitsluitend perifeer genoemd kan worden vanuit een Nederlands randstedelijk perspectief. Het ligt immers ingeklemd tussen Belgische steden als Antwerpen en Gent en de Nederlandse steden Rotterdam en Breda. De ligging aan de kust met mooie zandstranden, geeft het gebied extra endogene potenties. Zeeland is bij uitstek een recreatieprovincie. De benutting van de kustprovinciepotenties ziet Hospers (2014) als een belangrijk voordeel van Zeeland boven andere krimpprovincies. Voorwaarde is dat de ontwikkeling van het gebied in internationaal perspectief wordt geplaatst. Daarin moet een nieuwe ontwikkelingsdynamiek gevonden worden die past bij een moderne globaliserende en verstedelijkende samenleving.

De eilandelijke structuur met brede wateren die het land doorsnijden, verzandende havens en de harde grens met België heeft in het verleden veel fysieke belemmeringen opgeleverd om mee te kunnen in de stedelijke groei. Was in de VOC-tijd Middelburg nog de derde stad van Nederland, nu staat zij wat betreft inwoneraantal op nummer 85. Door de eilandelijke structuur heeft zich in Zeeland een aan dorpen gebonden spreidingsbeleid diep geworteld in de plannings-systematiek en de bestuurscultuur van de provincie en gemeenten. Zeeuws-Vlaanderen heeft zich daarbij bovendien vaak opgesteld als 'het landje apart'. De leefbaarheid van het gebied werd vooral gedefinieerd

als lokale leefbaarheid en vertaald in voorzieningen voor de dorpen (Van der Wouw, 2011). De Deltawerken, de Westerscheldetunnel en de verbeterde wegenstructuur hebben aan het relatieve isolement van Zeeland anno 2015 definitief een einde gemaakt. Het stedelijk centrum Middelburg-Vlissingen is sinds het gereedkomen van de Sluiskiltunnel en de verbreding van de N61 vanuit elke uithoek van de provincie in een uur te bereiken. De geografisch ingegeven noodzaak tot spreiding is daarmee feitelijk komen te vervallen. En daarmee vervalt ook de legitimatie om vanuit het defensief of op Calimero-achtige wijze te reageren op vanuit Den Haag bedachte en randstedelijk georiënteerde normstellende beleidsmaatregelen. Maatregelen die Randland Zeeland bovenmatig troffen vanwege haar uitgestrektheid en relatieve isolement. Het zijn ons inziens ook maatregelen die de aantrekkelijkheid van het vestigingsklimaat nadelig hebben beïnvloed en de demografische krimp bevorderden. Vanuit dit nieuwe ruimtelijk perspectief kan ook op innovatieve manieren gezocht worden naar oplossingen om nabijheid te organiseren.

Daarmee komt ook de culturele component van de dynamiek op een keerpunt. Meer en meer dringt in de provincie het besef door dat Zeeland veel endogene potenties heeft die het slechts kan benutten als ze agglomeratievoordelen kan ontwikkelen door krachten te bundelen. Het perspectief wisselt daarbij van lokale leefbaarheid naar regionale leefbaarheid (Van der Wouw, 2014). Dat wil zeggen dat nadrukkelijk aandacht wordt gegeven aan de opbouw van een sociaaleconomische en culturele infrastructuur die niet alleen de dagpaden van mensen bedient, maar ook de keuzes van mensen in hun levensloop. Het zijn de jongeren van Zeeland die graag een toekomst zien voor zichzelf, partner en kinderen in de provincie, die men daarbij vooral voor ogen heeft. Beseffend dat het perspectief niet gericht dient te zijn op een 'noodzakelijke' demografische groei om tot succes te komen. De maatschappelijke ontwikkelingen van verstedelijking en de veranderende bevolkingssamenstelling vragen om sociale en culturele innovaties die de 'verbouwing' van de randlandelijke samenleving mogelijk maakt.

Op het terrein van hoger onderwijs bestaan in Zeeland al vergevorderde plannen om die innovatie te faciliteren zoals in de campus Zeeland. In de zorg is de probleemanalyse en beleidsrichting helder (*Commissie toekomstige Zorg Zeeland*). De provincie zal echter ook de kans moeten krijgen om vanuit haar eigen kracht te kunnen blijven opereren in nieuwe verhoudingen tot de Randstad en de Belgische steden.

Randlandelijk denken

Bevolkingsgroei en bevolkingsdaling zullen de komende jaren de maatschappelijke dynamiek in Nederland bepalen. In de nationale beleidsagenda's worden de ontwikkelingen in het Randland nog te veel gezien als lastig bijproduct dat hooguit om compenserende maatregelen vraagt. Echter, voor Randland is het omgaan met een krimpende bevolking geen zwaktebod maar juist dagelijkse uitdaging. Limburg, Groningen en Zeeland lopen hierin voorop: zij zijn de experimentergebieden, waar krimp het leidend principe wordt voor de bestuurlijke, economische en sociaal-culturele inrichting van de samenleving. Vragen zoals "wat doet krimp met de economie en investeringen, wat met het bestuur en bestuurlijke samenwerking, wat met de sociaal-culturele verbanden en wat met de voorzieningen teneinde de kwaliteit van leven in het Randland te borgen" zijn dagelijkse kost voor overheden, bedrijven én inwoners.

In Randland anticipeert men in toenemende mate op nieuwe verbindingen tussen gebiedskwaliteiten en alternatieve, collectieve perspectieven om vooruit te komen. Om deze nieuwe verbinding te maken is het oog hebben voor endogene kwaliteiten cruciaal. Het creëren van Bleibeperspektieven is sterk verbonden aan de ambitie vooruit te komen én de wil om te verblijven. Anders gezegd: de al voorhanden positieve binding met het gebied kan reden zijn om op zoek te gaan naar innovaties en mogelijkheden die een nieuwe weg kunnen openen. We pleiten daarom voor meer aandacht voor de randlandelijke dynamiek en voor de kennis van *good practices* die ontwikkeld worden. Bevolkingskrimp zal in de toekomst ook voor

sommige gebieden binnen de Randstad gelden. De ervaringen opgedaan met de innovatieve praktijken in het Randland, zullen dan leidend zijn voor de duurzame inrichting van de Nederlandse samenleving. In de toekomst zal het 'randlandelijk denken' een dominantere rol spelen in de nationale agenda waarbij succes niet meer louter afgemeten wordt aan groei en zal krimp niet langer als falen bestempeld worden. Dat is geen eenvoudige omslag. Het gaat om een andere kijk op de economie (geen schaarste maar surplus), op de gebouwde ruimte (niet doorbouwen maar terugbouwen), op sociaal-culturele verbanden (naast jongerculturen ook senioren-culturen), op politiek-bestuurlijke verhoudingen (van kerktorenpolitiek naar regionale representatie). Het Nederlandse Randland is het laboratorium bij uitstek om aan deze uitdagingen handen en voeten te geven.

Sabine Meier (sabine.meier@casema.nl) is als lector krimp en leefomgeving verbonden aan de Hanzehogeschool Groningen. Nol Reverda (nol.reverda@zuyd.nl) is wetenschappelijk directeur van Neimed en lector sociale integratie en demografische transitie bij Zuyd Hogeschool. Dick van der Wouw (dvanderwouw@dezb.nl) is als senior-onderzoeker verbonden aan ZB/Planbureau.

Literatuur

Bathelt, H., A. Malmberg & P. Maskell (2004) 'Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge citation', *Progress in Human Geography*, jg. 28, nr. 1, p. 31-56

Centraal Bureau voor de Statistiek (2014) *Economische krimp in vrijwel alle provincies*, Persbericht 14-026, Den Haag

Etil (2015) *Prognoses en effecten demografie 2014*, www.etil.nl, 10 juni 2015

Florida, R. (2002) *The rise of the creative class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*, Basic Books, New York

Hahne, U. (1985) *Regionalentwicklung durch Aktivierung intraregionaler Potentiale: zu den Chancen "endogener" Entwicklungsstrategien*, München, Florentz

Hannemann, C. (2004) *Marginalisierte Städte. Probleme, Differenzierungen und Chancen ostdeutscher Kleinstädte im Schrumpfungsprozess*, Berlin, Berliner Wissenschaftsverlag

Häußermann, H. (1992) 'Ökonomie und Politik in alten Industrieregionen', H. Häußermann (red.), *Ökonomie und Politik in alten Industrieregionen Europas: Probleme der Stadt- und Regionalentwicklung in Deutschland, Frankreich, Großbritannien und Italien*, Birkhäuser, Basel, Boston en Berlijn, p. 10-34

Hospers, G.J. & N. Reverda (2012) *Krimp, het nieuwe denken*.

Bevolkingsdaling in theorie en praktijk, Boom Lemma uitgevers, Den Haag

Hospers, G.J. (2014) *Zee+land; de kracht van kustregio's*, Den Boer/De Ruiter, Vlissingen

IBA Parkstad (2013) *Open oproep*, Gemeente Heerlen, Heerlen

Kabisch, S. & S. Linke (2000) *Revitalisierung von Gemeinden in der*

Bergbaufolgelandchaft, Forschung Soziologie, Opladen

Lin, C. & C. Mele (red.) (2005) *The Urban Sociology Reader*, Routledge, London en New York

Markantoni, M., S. Koster, D. Strijker & M. Woolvin (2013) 'Contributing to

a vibrant countryside. The impact of side activities on rural development',

Tijdschrift voor economische en sociale geografie, jg. 104, nr. 3, p. 292-307

Oswalt, P. & T. Rieniets (red.) (2006) *Atlas of Shrinking Cities, Atlas der schrumpfenden Städte*, Hatje Cantz, Ostfildern

Schmidt, W. (2012) *Die Kunst des Bleibens. Wie Mecklenburg-Vorpommern*

mit Kultur gewinnt, Herbert Quandt Stiftung, Bad Homburg von der Höhe

Sievert, T. (2013) *Zwischenstadt zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land*, Bauverlag, Güterloh

TENT Rotterdam (2014) *The value of nothing*, Witte de With, Rotterdam

Vermeij, L. m.m.v. A. Steenbekkers (2015) *Dichtbij huis. Lokale binding en inzet van dorpsbewoners*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag

De Voogd, J. (2015) *Het ongelijkheidsdebat in land en stad. Een analyse van de maatschappelijke discussie over toenemende verschillen in Nederland*,

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag

Wiechmann, T. & M. Wolff (2013) *Urban Shrinkage in a Spatial Perspective, Operationalisation of Shrinking Cities in Europe 1990 - 2010*, Proceedings of AESOP-ACSP Joint Congress, Dublin

Wouw, D. van der (2014) *De staat van Zeeland 2013*, SCOOP, Middelburg

Wouw, D. van der (2011) *Themaproport leefbaarheid in Zeeland*, SCOOP, Middelburg

Zijderveld, A. (1998) *A theory of urbanity: the economic and civic culture of cities*, Transaction, New Brunswick